

UOT: 581

ŞİRVAN DÜZÜNÜN EFEMERLİ – YOVŞANLIQ FİTOSENOZU

¹Baxşiyev V.S., ²İsgəndər E.O.

¹Bakı Dövlət Universiteti, AZ 1148, Bakı, Z. Xəlilov küç. 23,

²AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağı, AZ1004, Bakı, Badamdar yolu, 40

baxshiyevfhs@rambler.ru

Məqalədə Şirvan düzünün bitki örtüyündə efemerli-yovşanlıq fitosenozunun təhlili öz əksini tapmışdır. Geobotaniki tədqiqat işində fitosenozun növ tərkibi, bolluğu, yarusluluq, fenoloji faza və layihə örtüyü təhlil edilmişdir. Efemerli – ağ yovşanlıq assosiasiyasında 30 növə rast gəlinmişdir ki, bunlar da 16 fəsiləni əhatə edir. Assosiasiyada III yarus müşahidə edilir. Növ sayına görə bir və ikiilliklərin çoxilliklərə nisbəti 3:1-dir. Ümumi layihə örtüyü 60-80 % təşkil edirlər.

Açar sözlər: Şirvan düzü, ağ yovşan, yarusluq, efemerli-yovşanlıq, layihə örtüyü.

Giriş

Şirvan düzü Kür-Araz ovalığında ən böyük əraziyə malik olub, Kür çayının sol sahilində yerləşərək qərbdən Mingəçevir su hövzəsindən başlayaraq şərqdə Ləngəbiz, Böyük və Kiçik Hərəmi dağlarının ətəyinə qədər uzanaraq 859,7 min hektar sahəni əhatə edir.

Şirvan düzünüdə (kiçik Hərəmi silsiləsinin ətəyində) efemerli-yovşanlıq fitosenozu üstünlük təşkil edir. Belə ki, Kürün sol sahilindən şimala - dağətəyinə doğru irəlilədikcə relyefin qabarıq hissəsində qarağan cəngəlliyinə ağ yovşan qoşulur və nəticədə də efemerli–qarağanlı–yovşanlıq fitosenozu yaranır. Relyefin qabarıq hissəsində torpağın üst qatının (0-20 sm) duzluluq dərəcəsinin azalması nəticəsində isə efemerli–qarağanlı–yovşanlıq fitosenozundan qarağan çıxaraq, efemerli-yovşanlıq fitosenozunu əmələ gətirir.

Material və metodika

2016-2017-ci illərdə Şirvan düzünüdə tərəfimizdən aparılan geobotaniki tədqiqat işləri zamanı «Методика полевых геоботанических исследований» [12], «Azərbaycanın təbii yem sahələrinin geobotaniki tədqiqatına dair metodiki göstəriş»ə [1] istinad edilmiş, toplanmış herbari nümunələri «Azərbaycan florası» [15], «Qafqaz florası» [10], A.M.Əskərova [2] əsasən təyin edilmişdir.

Tədqiq olunan ərazinin bitkiliyi öyrənilərkən formasiyalarda bitkilərin bolluğu A.A.Qrossheym [9], O.Drudenin [17] beş ballı şkalasına, fenofaza İ.N.Beydeman [8], həyati formaları İ.Q.Serebryakov [14], fəsilə, cins və növlərin adı S.K.Çerepanov [16], bitkiliyin layihə örtüyü L.Q.Ramenskiyə görə [13] təyin edilmişdir.

Eksperimental hissə

Azərbaycanda səhra və yarımsəhra yovşanlıqlarının öyrənilməsinə bir çox alimlərin- Y.M.İsayev [11], R.Ə. Əliyev [7], R.K. Məlikov [4, 5], V.C. Hacıyev [3] və s. əsərlərində rast gəlinir.

İsayev Azərbaycanın qış otları (Naxçıvan istisna olmaqla) bitkiliyinin təsnifatında yovşanlıqları yarımsəhra bitkilik tipinə, yarımkolcuqlu-otluq formasiya sinfinə və efemer-efemeroidli-yarımkolcuqlu formasiya qrupuna daxil etmişdir [11].

R.K.Məlikov [6] Azərbaycanın yovşanlıq səhralarının təsnifatını vermişdir. Bu təsnifatda

yovşanlıq səhraları 3 formasiya sinfi, 3 formasiya qrupu, 4 formasiya və 143 assosiasiyada (143 assosiasiya 19 assosiasiya qrupunda cəmləşir) formalaşır. Tədqiqat sahəsində isə yovşanlıqlar 2 formasiya, 5 assosiasiyada cəmləşirlər (cədvəl).

Cədvəl

Efemerli-ağ yovşanlıq (*Artemisia lerchiana* – *Efemeretum*)
assosiasiyasının növ tərkibi

Bitkilər	Bolluq	Yarusluq Hündürlük (sm-lə)	Fenoloji faza aprel-may
Yarımkollar			
<i>Salsola dendroides</i> Pall.	2	I (35 sm)	veg.
Yarımkolcuqlar			
<i>Artemisia lerchiana</i> Web.	3	I (32 sm)	veg.
Taxıllar			
<i>Poa bulbosa</i> L.	1-2	II (17 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Hordeum leporinum</i> Link.	1	II (19 sm)	çiçək.
<i>Bromus yaponicus</i> Thunb.ex Murr.	1	II (15 sm)	çiçək.
<i>Lolium rigidum</i> Goud.	1-2	II (20 sm)	meyvə.
<i>Anisantha rubens</i> (L.) Nevski	1	II (20 sm)	meyvə.
<i>Aegilops cylindrica</i> Host	1	II (22 sm)	çiçək.
<i>Eremopyrum triticeum</i> (Gaertn.) Nevski	1	II (16 sm)	çiçək.-meyvə.
Paxlalılar			
<i>Vicia cinerea</i> M.Bieb.	1	II (20 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Medicago minima</i> L.	1	II (10 sm)	çiçək.-meyvə
Müxtəlifotlar			
<i>Gagea tenuifolia</i> (Boiss.) Fomin	1	II (12 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Allium rubellum</i> M. Bieb.	1	II (12 sm)	çiçək.-meyvə
<i>İris acutiloba</i> C.A.Meyer	1	II (10 sm)	çiçək.
<i>Adonis aestivalis</i> L.	1	II (25 sm)	çiçək.
<i>Fumaria schleicheri</i> Soy.Will	1	II (20 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Hypocoum pendulum</i> L.	1	II (20 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Strigosella africana</i> (L.) Botsch	1	II (12 sm)	meyvə.
<i>Parentucella latifolia</i> (L.) Caruel	1	II (14 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Veronica polita</i> Fr.	1	II (7 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>V. amoena</i> Steven	1	II (10 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Calendula persica</i> C.A.Mey	1	II (9 sm)	meyvə .
<i>Tragopogon graminifolius</i> DC.	1	II (21 sm)	çiçək.
<i>Triplourospermum perforatum</i> (Merat) M.Lainz	1	II (12 sm)	veg.
<i>Plantago ovata</i> Forssk.	1	II (6 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Scandix pecten-veneris</i> L.	1	II (17 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Torilis nodosa</i> (L.) Gaertn.	1	II (20 sm)	çiçək.
<i>Frankenia pulverulenta</i> L.	1	II (10 sm)	çiçək.
<i>Erodium cicutarium</i> (L.) L'her.ex Aiton	1	II (25 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Scorzonera laciniata</i> L.	1	II (20 sm)	çiçək.
<i>Strigosella africana</i> (L.) Botsch	1	I (15 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Calendula persica</i> C.A. Mey	1	I (10 sm)	çiçək.-meyvə.
<i>Sonchus oleraceus</i> L.	1	I (40 sm)	çiçək.

Tədqiqat sahəsində efemerli-yovşanlıq fitosenozu relyefin qabarıq hissəsində, tərkibində CaCO₃ olan boz torpaqlarda inkişaf edir.

Floristik tərkibcə efemerli – ağ yovşanlıq assosiasiyasında 30 növə rast gəlinmişdir ki,

bunlar da 16 fəsiləni: Asteraceae, Poaceae, Scrophulariaceae, Fabaceae, Apiaceae, Liliaceae, Alliaceae, Iridaceae, Ranunculaceae, Fumariaceae, Hypeco-aceae, Brassicaceae, Frankeniaceae, Geraniaceae, Plantaginaceae, Chenopodiaceae əhatə edir. Növlərin sayına görə Poaceae – 7 (23,3 %), Asteraceae – 5 (16,7 %), Scrophulariaceae – 3 növlə (10%) üstünlük təşkil edirlər. Apiaceae və Fabaceae fəsilələri isə hər biri 2 növlə (13,4 %), qalan 11 fəsilə isə hər biri 1 növlə (36,7 %) təmsil olunurlar. *Artemisia lerchiana* iştirakilə efemerli-ağ yovşanlıq assosiasiyasının növ tərkibi cədvəldə verilmişdir.

Formasiyanın edifikatoru – Ağ yovşan (*Artemisia lerchiana* Web.) – (25) -45 sm hündürlüyündə çoxillik bitkidir. Bitkinin bütün yerüstü hissəsi boz tüklərlə örtülü olduğu üçün gümüşü-boz rəngdədir, çılpaqdır. Kökü şaquli 0,5-1 sm qalınlığında olub, odunlaşmışdır. Meyvə daşıyan budaqları çox olub, düzdür, orta hissəsindən yuxarı budaqlanır. Aşağı gövdə yarpaqları isə saplaqlıdır, 2,5-3,5 sm uzunluğunda olub, ikiqat lələkşəkilli, kütdür. Zoğun orta hissəsindəki yarpaqları isə oturaq və lələkşəkillidir. Çiçək altlığı yarpaqları 2-4 mm uzunluğunda olub, xəttvaridir.

Çiçək qrupu 3-4,5 mm uzunluğunda oturaq, enli yumurtavari və ya şarşəkilli xırda çiçək səbətlərindən təşkil olunmuş piramidavari – süpürgədir. Çiçəkləri xırdadır. Sentyabr-oktyabr aylarında çiçəkləyir, oktyabr- noyabr aylarında isə meyvə verir.

Efemerli-ağ yovşanlıq assosiasiyasında III yarus müşahidə edilir. I yarusda bolluğu 3, orta hündürlüyü 32 sm olan ağ yovşan (*Artemisia lerchiana*) dominantlıq edir. Bu yarusda bolluğu – 2, orta hündürlüyü 75 sm olan ağacvari şoragə (*Salsola dendroides*) də aiddir. İkinci yarus (yazda orta hündürlük 30 sm-ə çatır) efemer və efemeroidlərdən təşkil olunub. Bu yarusda taxılardan: bolluğu 1-2, orta hündürlüyü 15-22 sm olan soğanaqlı dişə (*Poa bulbosa*), istivanəvi buğdayı ot (*Aegilops silindrica*), bərkquramat (*Lolium rigidum*); müxtəlif otlardan: bolluğu 1-2, orta hündürlüyü 6-25 sm olan nazik yarpaq qazsoğanı (*Gagea tenuifolia*), qırmızıciy soğan (*Allium rubellum*), itikənarlı süsən (*Iris acutiloba*), yayxoruzgülü (*Adonis australis*), afrikan strigosellası (*Strigosella africana*), İran gülümbaharı (*Calendula persica*), taxılyarpaqlı yemlik (*Tragopogon graminifolius*) və s. aiddirlər. Üçüncü yarusu mamır, yosun, şibyələr təşkil edir.

Efemerli-ağ yovşanlıq fitosenozun növ tərkibindən görünür ki, burada bitkiliyi kseromezofitlər və kserofitlər təşkil edirlər. Kserofitlərə ağ yovşan, mezokserofitlərə isə efemer və efemeroidlər aiddirlər.

Əgər efemerli-ağ yovşanlıq fitosenozun floristik tərkibini yem əhəmiyyətinə görə qruplara ayırısaq, görərik ki, taxıllar – 7 növ (23,3 %), paxlalılar – 2 (6,7 %), müxtəlif otlar isə 21 növlə (70 %) təmsil olunurlar. Deməli fitosenozda müxtəlif otlar üstünlük təşkil edirlər. Onlar, taxıllar və paxlalılardan (9 növ) 2 dəfə çoxdur. Efemerli-ağ yovşanlıq fitosenozu həyati formalara görə analiz etdikdə məlum olmuşdur ki, birilliklər 22 növlə (73,4%), ikiilliklər – 1 növlə (3,3%) və çoxilliklər – 7 növlə (23,3 %) təmsil olunurlar. Növlərin sayına görə bir və ikiilliklərin çoxilliklərə nisbəti 3 : 1-dir. Fitosenozun ümumi layihə örtüyü 60-80 % təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Azərbaycanın təbii yem sahələrinin geobotaniki tədqiqatına dair metodiki göstəriş.** Bakı, «Elm», 2001, 72 s.
2. **Əskərov A.M.** Azərbaycanın ali bitkiləri.(Azərbaycan florasının konspekti). I-III c. Bakı, Elm, 2005-2008.
3. **Hacıyev V.C., Məlikov R.K.** Azərbaycanın ətirli-yovşanlıq formasiyalarının yem əhəmiyyəti və geobotaniki təsnifatı. Azərb. EA-nın Məruzələri, LVC., Bakı, Elm, 1999, №3-4, s.189-193.
4. **Məlikov R.K., Hüseynova A.D.** Kür-Araz ovalığı yovşanlıqlarının tipologiyası // AMEA Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri, XXV cild, Bakı, Elm, 2004, s.279-282.
5. **Məlikov R.K.** Azərbaycanın səhra və yarımsəhra yovşanlıqlarının flora tərkibi və onun təhlili // AMEA Botanika İn-nun Elmi əsərləri, XXVI cild, Bakı, Elm, 2006, s.175-179.
6. **Məlikov R.K.** Azərbaycanın yovşanlıq səhralarının təsnifatı. AMEA Botanika İnstitutunun

- Elmi əsərləri, XXVII cild, Bakı, Elm, 2008, s.94-98.
7. **Алиев Р.А.** О классификации полынных Азербайджана // Ученые записки АГУ, сер. биол. наук, 1975, №7, с.42-48.
  8. **Бейдеман И.Н.** Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: Наука, 1974. 153 с.
  9. **Гроссгейм А.А.** Введение в геоботаническое обследование зимних пастбищ Азерб. ССР // Тр. по геоботан. обслед. пастбищ Азерб. ССР серия А, Зимние пастбища, Баку: Наркомзем, 1929, вып. 1, с.1-75.
  10. **Гроссгейм А.А.** Флора Кавказа. Изд. Аз ФАН СССР, Баку, М.-Л., 1939-1967, т. I-VII.
  11. **Исаев Я.М.** Полынная полупустыня зимних пастбищ Азербайджана // Тр. Ин-та Ботаники АН Азерб., 1957, т. 20, с.21-27. Методика полевых геоботанических исследований. М.-Л.: Изд.АН СССР, 1938. 214 с.
  12. **Раменский Л.Г.** Избранные работы (проблемы и методы изучения растительного покрова). Л.: Наука, 1971, 334с.
  13. **Серебряков И.Г.** Жизненные формы высших растений и их изучение / В кн.: Полевая геоботаника. М.: АН СССР, т.3. 1964, 530 с.
  14. **Флора Азербайджана.** АН Азерб. ССР, Баку, 1950-1961, т. I-VIII.
  15. **Черепанов С.К.** Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). Русское издание. СПб.: Мир и семья. 1995, 992с.
  16. **Drude O.** Pflanzengeographie. 3 –Aufl., Hannover, 1906, 388 с.

Бахшиев В.С., Искендер Э.О.

ЭФЕМЕРНО-ПОЛЫННЫЙ ФИТОЦЕНОЗ ШИРВАНСКОЙ РАВНИНЫ

В статье был проанализирован эфемерно-полынный фитоценоз растительного покрова Ширванской равнины. В результате геоботанических исследований был проанализирован видовой состав фитоценоза, его изобилие, ярусность, фенологическая фаза и проектное покрытие. В эфемерно-белополынной ассоциации было обнаружено 30 видов, охватывающих 16 семейств. В ассоциации наблюдалось III яруса. По видовому количеству отношение одно- и двулетников к многолетникам составило 3:1. Общее проектное покрытие составило 60-80%.

Ключевые слова: Ширванская равнина, полынь белая, ярусность, эфемерно-полынный, проектное покрытие.

Bakhshiyev V.S., Isgender E.O.

EPHEMEROUS-WORMWOOD PHYTOCENOSIS OF SHIRVAN STEPPE

In article the analysis of ephemeral-wormwood phytocenosis at the vegetation of Shirvan steppe was investigated. At geobotanical researches the species content of phytocenosis, their abundance, layering, phenological phase and project cover were analyzed. At ephemeral-wormwood association 30 species were found that they were belonging to 16 families. In association III layer was observed. On species content the relativity of annuals and biennials to perennials is 3:1. Common project cover is 60-80%.

Key words: Shirvan steppe, wormwood, layering, ephemeral-wormwood, project cover.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.III.2017